

Het werk van den geneesmeester Carel Baten

(Gent 1540 ? † Amsterdam 1617 ?)

DOOR

Prof. Dr. ALB. J. J. VANDE VELDE,

werkend lid der Koninklijke Vlaamsche Academie van België.

Carel Baten, omstreeks het midden der 16^e eeuw te Gent geboren, aldus een Gentenaar, — tusschen 1588 en 1601 stads-geneesmeester te Dordrecht, aldus een Dortenaar geworden, — de schrijver van een philosophisch boekje « Van de Siele des Menschen », van een « Secreetboek » van boomen, bloemen, van een handboek over heilkunde, — de vlijtige vertaler, in het Nederlandsch, van het geneeskundig werk van Christophorus Wirsungh, en van de heilkundige verhandelingen van Jacques Guillemeau en van Ambroise Paré, — en dan eens onbekend overleden, men weet niet met zekerheid waar en wanneer....; dit is de korte geschiedenis (1) van een dienstelijken, ook vooruitstrevenden man, die daarom misschien weinig gelukkig leefde en stierf.

Volgens het *Nieuw Nederlandsch biographisch woordenboek* (2) werd Carel Baten, Carolus Battus, omstreeks het midden der 16^e eeuw te Gent geboren, en was tusschen 1588 en 1601 stads-geneesheer, te Dordrecht. E. D. Baumann, die over de geneeskundigen van Dordrecht, en in het bijzonder over van Beverwijk veel heeft onderzocht, deelt mede dat de Nederlandsche vertaling van het *Artzneybuch* van C. Wirsung een groot succes heeft gehad. Het *Handboeck der Chirurgyen* is een korte uiteenzetting der uitwendige ziekten, welke toenmaals door de heeleesters werden behandeld. Nieuwe ontdekkingen heeft Baten niet gedaan, maar hij was in zekeren zin een baanbreker, daar hij de eerste is geweest, die werken over de geneeskunde in het

(1) Wat verder wordt die geschiedenis minder kort.

(2) Vol. 5, 1921, p. 27.

Hollandsch heeft uitgegeven, wat hem door conservatieve geesten zeer kwalijk werd genomen.

In het boek van Joh. van Beverwyck (1) over Dordrecht (2), wordt Battus niet genoemd, alhoewel hij eenige jaren voor Beverwyck stadsgeneesmeester was; het hoofdstuk 9 over de kerken, de kloosters en de gasthuizen bespreekt het leven van de geestelijke dienaren zonder vermelding van de geneesmeesters aan de gasthuizen verbonden. Op andere plaatsen van het boek zocht ik te vergeefs iets over Baten.

Jöcher (3) zegt: « Battus (Carolus), ein Sohn Bartholomaei Batti, und ein Bruder des Levini Batti, war ein Medicus und Chemicus, practicirte zu Antwerpen, Hamburg und Dordrecht florirte zu Ausgang des 16 Seculi, und hinterliess epistolam de Jos. Michelio, welche des Henr. Smetii miscellaneis einverleibet in Lindenio renovato aber dem Conr. Batto irrig beygelegt worden; ingleichen enchiridion chirurgicum; de arcanis quibusdam medicamentis, und de rebus medicis etc. »

De vader Battus Bartholomaeus, zou, volgens Jöcher, in Aalst, in Vlaanderen geboren zijn, rond 1550 geleefd, en een tractaat geschreven over de plichten van ouders en kinderen onder den titel van *Æconomia christiana*. De broeder Battus Levinus, altijd volgens Jöcher, was geneesmeester, in 1545 in Rostock geboren; hij studeerde te Antwerpen mathesis, wiskunde en artseneeskunde, werd magister te Wittenberg in 1558, later doctor in de geneeskunde, en stierf in 1591; hij liet eenige *epistolae medicas* na.

Paquot in zijne *Memoires pour servir à l'histoire littéraire* (4), vermeldt van Charles Battus dat hij was « *ecrivain flamand du XVIe siècle, inconnu à nos bibliothécaires* ».

De Nederlandsche werken door hem geschreven worden als volgt genoemd: 1. *Livre de médecine (Medicyn Boec)*; 2. *Pratique de la chirurgie (De manuale Operatieën der Chirurgie)*; 3. *La chirurgie et toutes les ouvrages d'Ambroise Paré (De Chirurgie en alle de Opera ofte Wercken van Mr. Ambrosius Paré)*; 4. *Livre contenant divers secrets (Secreet-Boeck)*; 5. *Manuel des Chirurgiens (Hant-Boek der Chirurgyen)*.

(1) Joh. van Beverwyck, 1594 † 1647. Zie mijne verhandeling in *Vaen en Meded. Kon. Vla. Acad.*, 1933, p. 85.

(2) 't Begin van Hollant in Dordrecht. Dordrecht, Jaspas Gorinz, 1610.

(3) *Allgemeines Gelehrten Lexicon*, Leipzig 1750, p. 855.

(4) Louvain, tome 12, pp. 442-444.

Van Karel Battus vermeldt van der Aa (1) : « Battus (Karel), een Nederlander, die in 1593-1598 stads-geneesheer te Dordrecht was, heeft zeer vele boeken, inzonderheid geneeskundige, uit het Fransch en Hoogduitsch in het Nederduitsch vertaald en door den druk gemeen gemaakt, als onder anderen : Chirurgicale werken van A. Paré, fol.; Het medicynboek van C. Wurtsung ; De Fransche Chirurgie ofte alle de Manuale Operatiën der Chirurgie van Guillemeau, Dord. 1598, met pl. f^o. Bovendien heeft Battus oorspronkelijk geschreven : De morbo gallico, Rostock 1569 ; Het secreet-boek van boomen, planten, bloemen enz. Leeuw., 1594 ; Secreet-boek van heerlijke konsten en veelerlei materiën, Leeuw., 1594 ; Handboek der Chirurgien, Dordr., 1595, in-8° ».

In het *Leesmuseum* van 1856 (2) geeft Ph. Blommaert een kort overzicht over het leven en het werk van Karel Baten. « Deze was een geleerd geneesheer, zegt Blommaert, die op het einde der XVIe en het begin der XVIIe eeuw leefde, ongetwijfeld te Gent geboren en verwant met Bartholomeus Baten (3) ».

De onstuimige tijden der Spaansche regeering verplichtten hem zich te Dordrecht te vestigen waar hij rustig leefde en werkte. Hij schreef daar verscheidene werken over de geneeskunde, en Blommaert noemt de volgende :

1° *Medecynboek*, vertaald uit het Duitsch van CHRISTOPHORUS WIRTSUNG, 2e druk, Dordrecht (Canin) 1593, in f^o, 664 pp. ; 3e druk, Dordrecht 1601 ; 6e druk, Amsterdam 1624, in f^o, 559 pp.

2° *De Manuale operatiën der chirurgie*, uit het Fransch van JACQUES GUILLEMEAU, Dordrecht (Canin) 1598, in f^o.

3° *De chirurgie van Ambrosius Paré* uit de 4e Fransche uitgave, Amsterdam (Laurens) 1615, in f^o, 940 pp.

4° *Het secreetboek van boomen, bloemen, enz.* Leeuwarden 1594, door FAQUOT ongekend. (4)

5° *Secreetboek*, Amsterdam (Schipper) 1661, in 12, 576 pp. ; 1e uitgave, Leeuwarden 1594.

6° *Hantboek der chirurgyen*, met de bijvoegsels *wonden van het hoofd*, van HIPPOCRATES, en *verbrandheit*, van G. F. HILDANUS, Amsterdam 1653, in 12.

(1) *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, II, 1853, p. 176.

(2) *Leesmuseum*, Tijdschrift voor Letteren, Wetenschappen en Kunsten, 11^e Aflevering, November 1856. Overdruk, Bibl. Univ. Gent Acc 10.477.

(3) Bartholomeus Baten zou volgens Jöcher te Aalst geboren zijn, en Karel moet zijn zoon geweest zijn.

(4) Blommaert noemt twee secreetboeken, waarvan dit over boomen, bloemen, enz. tot de werken van Baten waarschijnlijk niet behoort.

De morbo gallico, te Rostock in 1569 verschenen, volgens vander Aa door Karel Baten opgesteld, is mogelijk aan zijn broeder Lievin toe te schrijven die naar Rostock rond 1556 was vertrokken. Men weet thans dat *De morbo gallico* het proefschrift is van Carel Baten te Rostock verdedigd.

Blommaert echter beschouwt als het beste van Karel Baten's werken zijn verhandeling over de onsterfelijkheid der ziel die in 1601 verscheen, door Paquot en vander Aa niet vermeld. Hij bestudeert het exemplaar uit de boekerij van F. A. Snellaert, waarin Carolus Battus in het uittreksel uit het privilege zich als Carel Baten laat kennen, zijne landgenooten verzoekt hun godsdienstig geloof te behouden, vooral in een tijd van beroerten, vertwijfeling en onzedelijkheid.

Het artikel over Baten Charles, in de *Biographie nationale* (1) is van de hand van Ph. Blommaert en bevat dezelfde lijst werken als het stukje van het *Leesmuseum* van 1856. In het exemplaar van de Gentsche Universiteitsbibliotheek vindt men de volgende geschreven aanvullingen :

« *Waarachtighe Historie van Doctor Joh. Faustus*, overgeset door Carel B. Medic. 1592, in-8. »

« *Het wonderlijke Schadtsboek der Historien*. Dordrecht, 1592, in-8. »

Deze laatste verhandeling heb ik op een andere plaats niet gevonden.

Baumann, die een uitgebreide verhandeling over van Beverwijck heeft geschreven, liet ook eene studie over Baten verschijnen (2).

* * *

Zoo weinig ingelicht over Carel Baten was ik, toen mijn collega Mr. L. Willems, dien wij een onuitputtelijk bron van historische wetenschap kunnen noemen, mij op de vriendelijkste wijze ter hulp kwam met mij de volgende verhandeling aan te duiden, waarin zeer belangrijke inlichtingen over onzen medicus te vinden zijn :

[1926. van 't Hooft]. *Das Holländische Volksbuch vom Doktor Faust* von B. H. VAN 'T HOOFT, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1926. (26 x 17 cm., 6 + 163 pp., Bibl. L. Willems).

(1) Vol. I, 1866, p. 772.

(2) BAUMAN E. D., *Carel Baten*, Arnhem, s. d. vermeld in Catalogus Bibl. Nederl. Maatsch. bevord. Geneesk., Amsterdam, Intern. Antiqu., p. 43.

De verhandeling is een proefschrift van de Universiteit van Amsterdam, dat op 6 Juli 1926 werd verdedigd, en waarin wordt vastgesteld dat de Vlaming Carel Baten de vertaler is van het oudst Hollandsch Faustboek; van 't Hooft wijst er ook op dat twee onderzoekers reeds van de betrekkingen tusschen het Faustboek en Carel Baten hebben gewag gemaakt, namelijk Paul Alberdingk Thijm (1) in 1890, en Leonard Willems (2) in 1908; de bibliothecaris der Gentsche Universiteit J. Th. J. Arnold zou Alberdingk Thijm hebben gedocumenteerd.

Aldus krijgt men de uitlegging waarom het exemplaar van de *Biographie nationale* in de Gentsche Universiteit, een geschreven aanvulling draagt over Faust. Aldus kan ook uitgelegd worden waarom ik zelf, zonder de behulpzame tusschenkomst van den Faustkenner Mr. L. Willems, in de volledige onwetendheid van een belangrijke oorkonde over Carel Baten zou gebleven zijn.

Uit de blzz. 33 tot 50 (3) trek ik aldus de volgende inlichtingen om mijn overzicht over Carel Baten aan te vullen.

Bartholomaeus Battus, in Aalst geboren, zou een leerling van Luther geweest zijn, en toen de godsdienstige vervolgingen zijn leven in gevaar brachten, verliet hij Vlaanderen in 1556, om met zijne vrouw en negen kinderen zich te Rostock te gaan vestigen, waar hij op 24 Januari 1558 overleed. Vóór 1558 is het geboortejaar van den zoon Carolus te zoeken; in zijn *Handboec der Chirurgyen* van 1590 deelt Carolus Battus mede dat hij van zijn 18^e tot zijn 50^e jaar genees- en heekunde heeft bestudeerd, en als men aannemen wil dat bij het verschijnen van het *Handboec* van 1590 de schrijver dus 50 jaar, ten minste 50 jaar oud was, dan kan zijn geboortejaar met groote waarschijnlijkheid op 1540 worden gesteld, 1540 of 1541 volgens van 't Hooft.

Op 3 Juli 1557 werd Carolus Battus « Gandensis Flandrus » te gelijkertijd met zijn broeder Paulus op de Universiteit Rostock ingeschreven (4), en in een boek getiteld *De Morbis venereis*,

(1) P. P. ALBERDINGK THIJM, *De Faustsage in de Nederlandsche Letteren*, Versl. en Meded. Kon. Vla. Acad. 1890, p. 15.

(2) L. WILLEMS, *Tijdschr. voor Nederl. taal- en Letterkunde*, 1908, 27, p. 209.

(3) P. 31: *Dritter Abschnitt, Das Holländische Volksbuch vom Doktor Faust*.

(4) ADOLPH HOFMEISTER, *Die Matrikel der Universität Rostock*, Rostock, Universitätsbuchhandlung, 1891, Teil II¹ p. 135.

van Johann Astruc (1), treft men de belangrijke melding van het proefschrift van Carolus Battus in 1569 in de Universiteit Rostock, voor den graad van licentiaat in de geneeskunde.

Carolus Battus vestigde zich als medicus te Hamburg, hetgeen wordt bevestigd door een brief van hem op 30 December 1574 (2); daarna kwam hij waarschijnlijk rond 1578 in Antwerpen, waar de Protestanten de godsdienstige vrijheid genoten; in 1581 is hij zeker in Antwerpen, zooals blijkt uit dit stukje uit de schepenbrieven (3); «Johanna de Bock met Anthonis van de Veken, ejus marito et tutore, ende Jozyne de Bock der voors. Johanna sustere, met Mr. Carel Battus, ejus marito et tutore».

In 1585 is hij nog in Antwerpen waar hij een hooge achting geniet: «Gegunt Meester Carolus Battus het offitie van stadsmedecyn onder den eedt ende gagien daertoe staende» (4) (7 Feb. 1585).

Maar kort na Mei 1586 was hij verplicht Antwerpen, waar het leven voor de Protestanten onveilig was geworden, te verlaten; hij ging waarschijnlijk voor een kort verblijf naar Hamburg, om ten slotte op 20 Februari 1588 het ambt van stadsmedicus in Dordrecht te vervullen (5), en wel gedurende 14 jaren (6).

In 1602 komt Carel Baten in Amsterdam waar hij na korten tijd een invloedrijke man wordt; in 1617 wordt hij voor de laatste maal genoemd (7), wellicht het jaar van zijn overlijden, op een leeftijd van 77 jaren.

Daaruit blijkt dat van Carel Baten kan gezegd worden dat hij in Gent geboren werd, waarschijnlijk in 1540, dat hij te Amsterdam in 1617 waarschijnlijk overleed, dat hij werkelijk, zooals vander Aa het schrijft, de verhandeling *De morbo gallico* als proefschrift heeft bewerkt, dat in de lijst van zijne werken de *Historie van Doctor Faustus* dient gebracht te worden.

(1) JOHAN ASTRUC, *De Morbis Venereis, & Venetiis*, 1760, apud Thomam Bettinelli, Bd. II, p. 167, (Universiteitsbibliotheek, Amsterdam).

(2) KOPFMANN, *Mitteilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte*, 1878, I, p. 106.

(3) Schepenbrieven 1581. Antwerpen, M. N. II, folio 183.

(4) *Antwoerpsch Archievenblad*, door P. Gerard. Antwerpen (van Merlen), VI, p. 33.

(5) E. D. BAUMANN, Op. citat., p. 5.

(6) E. D. BAUMANN, Op. citat., p. 5.

(7) J. C. SCHULZ JACOBI, *Oud en nieuw uit de geschiedenis der Nederlandsch-Luthersche Kerk*, Rotterdam, 1864, p. 61.

In de verhandeling van van 't Hooft treft men op blzz. 38-42 eenige inlichtingen over de familie en de nakomelingen van Carel Baten.

Een portret van Carel Baten is thans aan te treffen in *Hantboek der chirurgyen* (Amsterdam 1653), aanwezig in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam en waarvan van 't Hooft de schets in zijne verhandeling (p. 35) teruggeeft; volgens van Someren (1) en van 't Hooft staan wij daar wel voor een echte portret van Carel Baten.

Ten slotte dient nog vermeld te worden dat tusschen 1747 en 1757 een boek te Amsterdam verscheen, waarvan een exemplaar in de bibliotheek der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der geneeskunde, aldus getiteld, berust:

Aanmerkelyke geschiedenissen, raare gevallen, zeldzaame wisselvalligheden en wonderlyke levensontmoetingen van den Hoog-Wel-Geb. Heere Carel Battus, Heere van Massenhoove, Sandvliet, Ryswyk en Pullen. Geheime Raad en Eerste Lysmedicus van den Koning van Vrankryk, Hendrik de Vierde, etc. etc. en deszels kleinzoon Carel Casparus zoon. By wyze van 't zaamensprekingen in de andere waereld. Vol merkwaardige Nederlandsche, Spaansche en Fransche Geschiedenissen etc., te Amsterdam by Jac. Wilh. Pruijs, Boekverkooper en Zegelak-maker. (Volgens van 't Hooft).

De Carel Battus die hier wordt genoemd, zou tot den adelstand behooren en gedurende 40 jaren aan het hof van Parijs als hofgeneesmeester geleefd hebben en waar hij in 1610, toen Hendrik IV door Ravallac werd vermoord, nog werkzaam was. Moest Ambroise Paré geen meester-barbier zijn geweest, en zou hij niet in 1590 overleden zijn, dan zou men misschien kunnen gaan veronderstellen, dat een deel van de geschiedenis in dit boek op Paré toepasselijk valt.

Van 't Hooft meent dat het boek, 155 blzz. groot, door een afstammeling van Carel Baten geschreven werd.

* * *

Het overzicht van het werk van Carel Baten kan verdeeld worden in oorspronkelijke verhandelingen en in vertalingen. De boeken die ik in de gelegenheid was te zien worden met het teeken * aangeduid.

(1) Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders, Amsterdam, 1888, Teil II, nr 273.

Onder de oorspronkelijke werken :

- a) *Propositiones de morbo Gallico* : Rostochii 1569.
- b) *Secreet-Boeck van vele diversche en heerlicke Consten* : Dordrecht vóór 1591 (?), Dordrecht 1609, *Amsterdam 1650, Haarlem 1650, *Amsterdam 1650, *Amsterdam 1661, Leeuwarden 1664, Leeuwarden 1694.
- (?) *Secreetboek van boomen, bloemen, enz.* : Leeuwarden 1594, Dordrecht 1601, Dordrecht 1609.
- c) *Van de Siele des Menschen*, *Dordrecht 1601.
- d) *Handtboeck der chirurgien*, Dordrecht 1590, Dordrecht 2^e druk 1599, Schiedam 1606, Amsterdam 1620, *Amsterdam 1631, Rotterdam 1632, Amsterdam 1634, Amsterdam 1653, Amsterdam 1662.

Onder de vertalingen :

- a) *Medecyn-boec*, uit het Duitsch van Witsung : *Dordrecht 1589, *Dordrecht 2^e uitgave 1593, Dordrecht 1598, Dordrecht 3^e druk 1601, Dordrecht 4^e druk 1605, *Dordrecht 5^e druk 1616, *Dordrecht 6^e druk 1624, Amsterdam 7^e uitgave 1627, *Amsterdam 7^e uitgave 1628.
- b) *Werachtige Historie van Dr. J. Faustus*, uit het Duitsch, 1592.
- c) *Tractaat van alle de ghebreken der oogen*, uit het Fransch van Guillemeau : *Dordrecht 1597.
- d) *De Fransoysche chirurgie*, uit het Fransch van Guillemeau : Dordrecht, 1598, 1666.
- e) *De chirurgie ende alle de opera van A. Paré*, uit het Fransch : *Dordrecht 1592, Amsterdam 1615, *Haarlem 1627, Rotterdam (Bastinenz) 1636, Rotterdam (van Waesberghe) 1636, Amsterdam (van Breugel) 1636, *Amsterdam (Laurentsz) 1636, Amsterdam (Schipper) 1649, Amsterdam (Willemsz) 1649, *Amsterdam (Stam) 1655, Rotterdam 1655, *Middelburg 1655.

* * *

I. — OORSPRONKELIJKE WERKEN.

a) *Propositiones de morbo Gallico*.

Propositiones de Morbo Gallico, de quibus, Doctore Henrico Broucaes Praeside, respondebit pro gradu Licentiae Carolus Battus. Disputabitur autem die.... septembris in auditorio majori 1569. Rostochii, in officina Jacobi Lucii, in-8° (Cit. door Astruc en door van 't Hooft).

Dit stuk werd door vander Aa wel, door Blommaert niet, aan Carel Baten toegeschreven. Door een brief van Levinus Battus, broeder van Carolus en hoogleeraar in de geneeskunde

te Rostock, aan zijn aanverwant Hendrik Smetius (1) gericht, wordt het resultaat van de verdediging van het proefschrift bekend gemaakt: « Carolus pro licentiae gradu disputavit melius, quam opinabamur, et cum admiratione audientium ».

Over dat werk van Carel Baten kreeg ik de volgende belangrijke inlichting van mijn collega L. Willems, waarvoor ik hem zeer dankbaar blijf :

« *Carolus Battus, de morbo Gallico.*

Dr. B. H. van 't Hooft die in 1926 een zeer zorgvuldige bibliographie der eerste uitgaven van Battus geeft (*Das Holländische Volksbuch van Dr. Faust*, bl. 43-48) is er niet in geslaagd de hand te leggen op het eerste werk van C. Battus, zijn thesis *de morbo Gallico*.

Zoo het schijnt is er van dit werkje geen enkel exemplaar nog voorhanden in Duitschland, of in Holland. Joh. Astruc die in 1760 een boek schreef *de Morbis venereis* (Venetië, Bottinelli) spreekt over dit werk, maar verklaart dat bij het nooit heeft kunnen vinden. Schrijver voegt er bij dat hij hetgeen hij er over weet, te danken heeft aan een studie van Thomas Stack.

Een exemplaar (waarschijnlijk een unicum) is te vinden in het British Museum te Londen (genummerd 1179 a²).

De titel luidt :

Propositiones de Morbo Gallico de quibus, doctore Henrico Broucæo, Præsidi, respondebit pro gradu Licentiæ Carolus Battus. Disputabitur autem die ... Septembris in auditorio majori. 1569. Rostochii, in officina Jacobi Lucii. (8°).

Op het einde van het proefschrift komen een vijftigtal stellingen (propositiones) die Carolus Battus gereed was te verdedigen ».

* * *

b) *Secreet-Boeck.*

van der Aa, en na hem Blommaert, vermelden een *Secreet-boek van boomen, bloemen*, enz. te Leeuwarden in 1594 verschenen; volgens van 't Hooft zouden nog uitgaven verschenen zijn te Dordrecht in 1601 bij Abraham Canin, nog te Dordrecht in 1609 bij Joris Waters, en te Leeuwarden in 1694 bij H. Rintjes.

Van het *Secreet-Boeck van de Consten* meent van 't Hooft (2)

(1) Brief van 13 september 1569, in H. Smetius, *Micellanea medica Francof.*, 1611, p. 653.

(2) Op. citat., p. 45.

dat de eerste uitgave vóór 1591 te Dordrecht het licht zou gezien hebben. De Catalogus van de Bibliotheek der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunde geeft p. 56 aan :

Batin (Car.), Dordrecht 1609, in-8. Battus (Carl), Amsterdam (Hartgersz) 1650, in-12, Haerlem 1650, in-12, Amsterdam (Jan Wilting) 1656, in-12, Amsterdam (I. I. Schipper) 1661, in-12, Leeuwarden 1664, in-12, Leeuwarden 1694, in-12.

Over de uitgaven van Leeuwarden schijnt weinig duidelijkheid te bestaan. Aan de lijst dient een uitgave van Amsterdam (Hartgerz) 1650 gevoegd te worden.

[1650 Baten] *Secreet-Boeck* || *Van vele diverse en* || *Heerlijke Consten in veel* || *derleye Materien, || Met veel Remedien teghen de* || *innerlijke en uytterlijke gebre||ken der Menschen.* || Wt Latijnsche, Francoische, Hooghduytscht || ende Nederduytsche Autheuren vergadert. || Door || Carolum Battum, || Medicijn-Ordinaris der stadt || Dordrecht. || Verrijckt met verscheyden Secreten van || Wijnen, Verwen ende Schrijf-Konsten. || t' Amsterdam, || Voor Joost Hartgersz, Boeck || verkooper op den Dam, bezijden het || Stadthuys, Anno 1650. (13.1 × 7,6 cm., 490 + 73 + 4 blzz., Bibl. Univ. Gent, Acc. 58601).

Zelfde tekst, maar ander druk, als de uitgaven 1656 en 1661. Het *Aenhangsel* komt hier voor met een bijzondere pagineering van 73 blzz. en met de melding : « t' Amsterdam, Gedrukt voor Joost Hartgers, Boekverkooper aen den Dam, 1651 ».

[1656 Baten] *Secreet-Boeck* || *Van veele diverse* || *en Heerlijke Konsten in* || *veelderleye Materien, || met veel Remedien teghen de* || *innerlijke en uytterlijke gebre||ken der Menschen.* || Wt Latijnsche, Francoische, Hooghduytsche || ende Nederduytsche Autheuren vergadert. || Door || Carolum Battum, || Medicijn-Ordinaris der stadt || Dordrecht. || Verrijckt met verscheyden Secreten van || Wijnen, Verwen ende Schrijf-Konsten. || (Een prentje met de melding :) Myn glas loopt ras. || t' Amsterdam, || By Jan Wilting, Boeck-verkooper op de || Singel by Jan Roonpoorts Tooren 16.6. (12.5 × 7.2 cm., 573 + 3 pp., Kon. Bibl. Brussel III, 47, 610A en II 44259 in-8).

Op exemplaar II, 44259, van de Kon. Bibl. Brussel, vindt men aan den rug van den band de dagteekening 1656. Op de twee onderzochte exemplaren is de dagteekening onvolledigd, maar wat tusschen de twee cijfers 6, aldus 16.6, te zien is, komt overeen met het onderste deel van cijfer 5.

Over die dagteekening 1656 kreeg ik van Dr. Debaive,

bibliothecaris aan de Gentsche Universiteit, de volgende belangrijke inlichtingen :

- 1° Het *British Museum* vermeldt in zijn Catalogus : « Amsterdam 16[5]6 » ;
- 2° In A. M. Ledebeer, *De boekdrukkers en uitgevers in Noord Nederland* (De Venter, 1872), leest men p. 104 : « Wilting J., werkz. 1656 » ;
- 3° In A. M. Ledeboer, *Alphabetische lijst der Boekdrukkers, Boekverkoopers en Uitgevers in Noord-Nederland*, (Utrecht, 1875), leest men p. 193 : « Wilting J., 1656 ».

De naam van den boekhandelaar wordt alleen vermeld in het jaar 1656.

[1661 Baten] *Secreet-Boeck* || *Van veele diversche en Heerlijke Konsten in veelderley* || *Materien*, || *Met veel Remediën tegen de inmerlijke en uytterlijke gebreken* || *der Menschen*. || UUt Latijnsche, Francoische, Hooghduytsche || ende Nederduytsche Autheuren vergadert. || Door || Carolum Battum, || Medicijn-Ordinaris der stadt || Dordrecht. || Verrijckt met verscheyden Secreten van || Wijnen, Verwen ende Schrijf-Konsten. || t' Amsterdam. || Voor I. I. Schipper, in 't jaer || 1661. (13.1 × 7.7 cm., 573 + 3 pp., Kon. Bibl. Brussel III, 16152, Bibl. Univ. Gent G 14357.

Geen wonder dat, na een korte voorrede, de schrijver zijn boekje aanvangt met de secreten van het vuur, van de lucht, van het water en van de aarde, de vier elementen van de oudheid. Buiten vele inlichtingen, zonder belang en zelfs onwetenschappelijk, krijgen wij eenige waardevolle raadgevingen. Reeds wordt aangeraden kalk, zwavel en aluin te benuttigen om den wijn te verbeteren, kruiden en zaden om wijn en bier allerlei smaken te geven, azijn toe te voegen aan de melk om heldere wei door filtratie te bekomen. Over de bijen en over den honig wordt gehandeld op blzz. 119-124. En na de dieren worden de planten en daarna de steenen besproken.

De metalen worden verkalkt door verwarming of door behandeling met sterk water, en weder terug als metaal verkregen door de kalk met tartarum of wijnsteen te verwarmen.

Het boek eindigt met recepten en inlichtingen over de meest uiteenlopende zaken : het ontvlecken der kleederen, het verven van garen en weefsel, het voorzegen van regen, sneeuw, koude, warmte, onweder, het bereiden van vruchtenjam, stropen, balsems, kruidwijnen en brandewijn.

De meeste documentatie wordt volgens den oorsprong volledigd, en wordt uit vroegere werken getrokken, namelijk

uit dezen van Albertus, Porta, Cardanus. Aldus heeft het boek geen bijzondere waarde en bevat verouderde, onnauwkeurige, en valsche inlichtingen.

De tekst is dezelfde als in de uitgave van 1656, maar is een herdruk; ook is de verkooper Jan Wilting thans J. J. Schipper geworden.

* * *

c) *Van de Siele des menschen.*

[1601 Baten] *Van de Siele des Menschen ende van de ontsterffelichheydt des Menschen Ziele. Waer in door vele natuerlicke redenen en stercke Argumenten, door diversche Schriften der Philosophen, sommigher Out-vaderen bewesen, ende door de H. Schrift gheconfirmeert wort, dat de Ziele des menschen, niet en is te vergelijcken, met de Ziele der onvernustige Dieren, dat oock de Ziele des menschen onsterffelic, en onvergankelic is, tegen de opinie van alle Epicuristē, die hier namaels gheen ander leven, noch salichheydt en verwachten als de wellust deses tegenwoordigen Levens. Regum Cap 17. Ick bidde u Heere, laet in dit doode kint syne ziele wederom commen. Tot Dordrecht. By Abraham Canin, Anno 1601. (14,9 × 9,3 cm.) 206 blzz. ongenummerd, Bibl. Univ. Gent, 123 R. 29).*

Titelblad 1 p.; Extract uut de Previliegie, waarin wordt gezegd: « Daer van dat Autheur is Doctor Carel Baten » 1 p.; opdracht aan de overheid der Stad Dordrecht, geteekend Carolus Battus Medicus, 8 pp.; de verhandeling in 19 hoofdstukken, 196 pp.

Dit werk werd door Blommaert in 1856 bestudeerd; de bespreking van de waarde daarvan valt in mijne bevoegdheid niet.

* * *

d) *Handtboeck der chirurgien.*

De catalogus van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunde vermeldt van dit werk de volgende uitgaven:

Dordrecht, Jan Canin, 1590, in-8.

Dordrecht, Abr. en Is. Canin, 1595, in-8, 2^e druk.

Schiedam, 1606, in-8.

Amsterdam, H. Laurensz, 1620, in-8.

Amsterdam, H. Laurensz, 1631, in-8.

Rotterdam, 1632, in-8.

Amsterdam, H. Laurentsz, 1634, in-8. (Met Hippocrates wonden en Hildanus verbrantheyd).

Amsterdam, J. van Ravesteyn, 1653, in-8.

Amsterdam, J. van Ravesteyn, 1662, in-8.

Deze uitgaven berusten in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam; ik bestudeerde alleen de uitgave Amsterdam 1631.

[1631 Baten] *Handtboeck der chirurgyen: Waer in veel exquisite ende secrete Remedien, teghens alle uytwendighe Ghebreken, soo wel in 't generale als in 't particulier verhaelt staen, naer uytwijzen des Registers daer van zijnde.* Door D. Carolum Battum, Medicijn ordinaris der Stadt Dordrecht. Hier achter by ghevoecht Hippocrates vande wonden int Hooft. Tot Amsterdam. By Hendrick Laurentsz, Boeck-verkooper, op 't Water in 't Schrijf-boeck, Anno 1631. (15.9 × 9,6 cm., 379 pp. + 19 ongenum. pp. + 70 pp. + 8 onge-num., Bibl. Univ. Gent, G 14355).

Het boekje begint met een voorrede van den schrijver tot den lezer, met 14 aphorismen van Hippocrates, en twee afbeeldingen van het menschelijk lichaam met de noodige uitleggingen. Het behelst 5 deelen of tractaten.

Het 1^e tractaat bespreekt de gezwellen, de oogen, de tanden, het verdrijven der luizen, den stank van okselen en voeten, de ooren, de pest; het 2^e tractaat de pokken, de scheurbuik, de purgeermiddelen; het 3^e tractaat de wonden in het algemeen; het 4^e tractaat de ulceratiën; het 5^e tractaat de beenbreuken en de dislocatiën.

Op het einde treft men twee geraamten met de namen der beenderen, een woordenlijst van heilkundige namen, de wijze om de lijken te balsemen en een alphabetisch register.

De verhandeling die de laatste 70 blzz. van het boek inneemt heeft als titel:

Hippocrates van die wonden des hoofts, nu eerst uyten Latijne overgheset in 't Nederduytsch, door M. Peter Hassardus Medecijn ende Chirurgijn.

De Nederlandsche vertaling van Hippocrates wordt na elk stukje gevolgd door eene bespreking van Hassardus; het schijnt aldus eene soort tweespraak tusschen twee geneesmeesters van verscheidene tijden.

De meeste gebruikte technische woorden zijn van latijnsche afkomst. Onder de echte Nederlandsche kan worden vermeld: kaecksbeen, schouderblatt, ravenbeck, borstbeen, ribben, heupebeen, wervelbeenders, stertbeen, aenleggen van plaesters, pilsaderen of hertaderen, apostemeren of versweeren, geswel,

pestkole, lickteecken, beckeneel, samenvoeginghen of naegen verplettingen of knarselingen, ontledinghen (dislocatie), uytleydingen of uytdrijvinghen (evacuatie), beenbreucke, afrottinge (gangrena), besmetten (infecteren), steenherdicheyt (schirrus), aersdarm, cancker, darimbreucke, druypert, exterooghen, flets-cijn, pocken, scheurbuyck, spenen, waterbreuck.

II. VERTALINGEN.

a) *Medecyn-boec*.

Het *Medecyn-boec* is de Nederlandsche vertaling van het *Artzney-Buch* van Wirtzung dat voor de eerste maal in 1568 te Heidelberg verscheen.

De *Allgemeine Deutsche Biographie* (1) vermeldt van Wirsung, — niet Wirtsung zooals Baten hem noemt, — Christoph, dat hij in 1500 of 1505, te Augsburg werd geboren, practiseerde eerst te Augsburg, daarna te Heidelberg waar hij in 1571 overleed. Buiten zijn geneeskundig werk deed hij ook aan letterkunde. Zijn *Artzney-Buch* kende verscheidene uitgaven tusschen 1568 en 1619.

Ook spreekt de Catalogus van het *British Museum* van Christ. Wirsung, met de volgende inlichtingen :

Ein new Artzney Buch, Newstadt, 1582.

Praxis medicinae universalis, Londini 1598.

The general practice of physicke, Londini, 1605.

Een medecyn-Boeck, Amsterdam 1624.

De *Index-Catalogue of the Surgeon-General's office* (2) vermeldt van Wirsung of Wirtzung de volgende werken en vertalingen :

Artzney-Buch, Heidelberg, 1568 ou 1572, Franckfurt a. M. 1577, Newstadt 1592, Ursel 1605, Franckfurt a. M. 1619.

Praxis medicinae, London 1598, 1617, 1654 (4^e Ed.).

Medecyn Boek, Dordrecht 1601. 1605 (4^e druk) 1616 (5^e druk), Amsterdam 1627 (7^e druk).

(1) Leipzig 1897, Bd. 43, p. 521.

(2) Vol. XVI, 1895, p. 509.

[1589 Baten] *Medecyn Boec. Daer inne alle wtwendighe, ende inwendige Parthyen des menschen Lichaems met alle hare Sieckten ende Gebreken van den Hooft af, tot de Voeten toe, begrepen zijn, ende daer inne oock geleert wordt, dat men alle de selve, (met Gods hulpe) door menichderleye Remedijen, helpen ende cureren sal. Seer bequaem ende gerieffelick, met alleene voor Medicijns, Chirurgijns, Aptekers, ende Vroede-vrouwen, maer oock voor alle andere gemeyne Leiden. Welckx ghelijcke (hier te vooren) in Nederlandtsche-Sprake, noyt afgegaen en is.* Door den Hooch-gheleerden, ende seer Hervaren D. Christophorum Wirtzung, wt der beroemster, outster, ende nieuwer Doctoren Schriften, ende wt zijne langhe experientie (onlancx door den Druck) in de Hoochduytsche Sprake wtghegheven, ende nu wt de selve, in onse ghemeyne Nederlantsche Tale, Overgheset, door D. Carolum Battum, Medicijn ordinaris der Stadt Dordrecht. (Op het prentje van het titelblad, een zittende en lezende leeuw, met de woorden :) Siet de Leeuw wt den geslachte iuda De Wortel Davids heeft overwonnen. A. P. ; Tot Dordrecht. Ghedruckt by Jan Canin, woonende in De wynstrate, int Jaer 1589. Met gratie ende Privilegie, voor 12 Jaren. (28.8 × 18.6 cm., 24 + 676 + register 112 pp., Kon. Bibl. Brussel VB 1625a).

Op de rug van het titelblad komt een uittreksel van het privilegie op 16 Februari 1589, te 's Gravenhage geteekend. De opdracht aan Mauricius, prins van Oranje, en de heeren Staten van Holland en Zeeland wordt door Carolus Battus, te Dordrecht op 4 Mei 1589 geteekend. Daarna treft men een bericht van den vertaler tot den lezer, en van den drukker tot den lezer, het laatste met den datum 1 Mei 1589, en den algemeen inhoud van het medecijnboek.

van 't Hooft (1) noemt een uitgave te Dordrecht, bij Abraham Caen (of Canin) in 1598, waarvan de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der geneeskunde een exemplaar bezit, waarin de naam van Baten niet, de naam van « doctor Oswaldt Gabelhover » wel voorkomt. Daarvan bestaat ook in de bibliotheek van genoemde maatschappij een Engelsche vertaling gedrukt te « Dorte, by Isaack Caen, 1599 ». « The boock of Physicke » draagt de namen van Osw. Gabelhouer en van « Doctour Charles Battus ».

De Catalogus van de Bibliotheek van de Nederlandsche Maatschappij noemt p. 71 de volgende uitgaven :

1589, Dordrecht ghedr. by Jan Camin f^o.

1593, 2^e druk., Dordrecht ghedr. by Jan Canin f^o.

(1) Op. citat. p. 47.

1601, 3^e verbet. druk Dordrecht, 1601, f^o.

1605, 4^e verbet. druk, Dordrecht, 1605, f^o.

1616, 5^e verbet. druk, Dordrecht, 1616, f^o.

1627, 7^e Ed. van nieus overs. en gebetert, bijgevoecht, een treffelijke observatie ende cure van een sware geschoten wonde, mitsgaders een tractaet van de verbrandheyt. In 't Lat. beschr. door Wilh. Hildanum en vert. door Joh. Burgundum. Amsterdam by Jan Ev. Cloppenburg, 1627, f^o.

In den Catalogus van de Bibliotheek van de Maatschappij tot bevordering der Geneeskunde, p. 189, leest men nog :

GABELHOVER (Osw.), *Medecijn-Boeck, daer inne ... meest voor alle lijfgebreken ende cranckheyden wtgelesen ende beproefde medicijnen ... by een gebracht zijn.* Wt de Hoochd. sprake overges.. Dordrecht by A. Caen 1598. 4°.

GABELHOVER (Oswaldus), *The Boock of Physicke, wherin.... most of them selected, and approved remedies, for all corporall diseases, and sicknesses, which out of manye highe, and common persons written Physick-booches, are compacted and united together.* Translat. out of the High-duche by ... Charles Battus. Now transl. out of Low-duche by A. M. Dorte [Dordrecht] by Isaack Caen [Canis] 1599, in-4.

[1593 Baten] *Medecyn Boec. Daer inne alle wtwendighe, ende inwendighe Parthyen des menschen Lichaems, met alle hare Siekten ende ghebreken, van de Hoofde af, tot de Voeten toe, begrepen zijn, ende daer inne oock gheleert wert, hoe dat men alle de selve (met Gods hulpe) door menichderleye Remedyen, helpen ende cureren sal. Seer bequaem ende gerieffelijk, niet alleene voor Medicijns, Chirurgijns, Aptekers, en Vroede-vrouwen, maer ooc voor alle andere gemeyne Luyden. Welcx gelijk (hier te voren) in Nederlantsche Sprake, noyt wtgegaen en is.* Door den Hooch-gheleerden, ende seer ervaren D. Christophorum Wirtzung, wt der beroemster, outster, ende nieuwer Doctoren Schriften ende wt syn langhe experientie (onlanx door den Druck) in de Hoochduytsche Sprake wtghegheven, ende nu wt de selue, in onse gemeyne Nederlantsche Tale Overgheset. Door D. Carolum Battum, Medicijn ordinaris der Stadt Dordrecht. De tweede Editie. (Op het prentje van het titelblad, een zittende en lezende leeuw, met de woorden :) Siet de Leeuw wt den Geslachte Juda World Davids heeft overwonnen. Ap. Hier is oock by ghevoecht eenen seer excellenten gheexperimenteerden nieuwen Coc-boeck, die noyt hier te voren in Druck en is gheweest. Tot Dordrecht, Ghedruckt by Jan Canin, woonende in de Wijn-strate, int Jaer, 1593. Met Privilegie voor 12 Jaren. (30.3 × 19.1 cm. 18 + 664 + Register 58 pp. + Coc-boeck 28 pp., Bibl. Univ. Gent. Ac. 6495).

[1616 Baten] *Medecyn Boec. Daer inne alle uytwendighe ende inwendighe partijen des Menschen Lichaems, met alle hare Siekten ende Gebreken, van de*

Hooft af, tot de Voeten toe, begrepen zijn, ende daer inne ooc geleert wort, hoe dat men alle deselve (met Gods hulpe) door menighderley Remedien, helpen ende cureren sal : Seer bequaem ende gherieffelijck, niet alleene voor Medecijs, Chyrurgijns, Apotekers ende Vroede-vrouwen, maer oock voor alle andere ghemeene Luyden : Welcx ghelijcke, hier te voren, in Nederlandtsche Sprake, noyt uytghegaen en is. Door den Hoogh-gheleerden ende seer ervaren Dr. Christophorum Wirtzung, uyt der beroemster, outster, ende nieuwer Doctoren Schriften, ende uyt sijne langhe experientie (onlangs door den Druck) in de Hooghduytsche Sprake uytghegheven, ende nu uyt de vijfde Editie, in onse ghemeene Nederlandtsche Tale, Overgheset Door D. Carolum Battum, medicijn ordinaris, der Stadt Dordrecht. Hier achter is by ghevoeght, eenen excellenten, nieuwen gheapprobeerden Cock-boeck. De vijfde verbeterde Druck. Waer by noch ghevoeght is een derde, doch seer noodigh Register, in de voorgaende Drucken uytghebleven. (Op het prentje van het titelblad, een zittende en lezende leeuw, met de woorden :) Siet de Leeuw, wt den geslachte Juda de Wortel Davids heeft overwonnen. Apocal. Tot Dordrecht, Gedruckt by Isaac Abrahamsz. Canin. Int Jaer onses Heeren 1615. 16c. xvi. Met Privilegie voor den tijt van ses Jaren. (27.5 x 18.7 cm., 20 + 676 + register 26 pp. + coc-boeck 26 pp., Kon. Bibl. Brussel VB 4625b).

Het boek begint met de opdracht aan Mauricius van Oranje, geteekend te Dordrecht op 4 Mei 1589, een bericht van den vertaler tot den lezer, en den inhoud van het Medecijnboek.

[1624 Baten] *Een Medecyn-Boec. Daer inne Alle uytwendige ende inwendige partijen des Menschen Lichaems, met alle hare Siechten ende Ghebreecken, van den Hooft af, tot de voeten toe, begrepen zijn, en daer inne oock gheleert wordt, hoe dat men alle deselve (met Godes hulpe) door menigherley Remedien, helpen ende cureren sal : Seer nut bequaem ende gherieffelijck, niet alleene voor Medecijs, Chyrurgijns, Apothekers ende Vroede-Vrouwen, maer oock voor alle andere ghemeene Luyden : Welcks ghelijcke hier te vooren, in de Nederlandtsche sprake, noyt uyt-ghegaen en is. Door den Hoogh-gheleerden ende seer ervaren D. Christophorum Wirtzungh, uyt der beroemster, oudtster, ende nieuwer Doctoren Schriften, ende uyt zijne langhe experientie (onlangs door den Druck) in de Hooghduytsche Spraecke uyt-ghegheven, ende nu uyt de seste Editie, in onse ghemeene Nederlandsche Tale Overgheset Door D. Carolum Battum, Medecijn ordinaris, der Stadt Dordrecht. Hier achter is by ghevoeght, eenen excelenten, nieuwen gheapprobeerden Kock-boeck. De seste verbeterde Druck : Waer by noch ghevoeght is een derde, doch seer noodigh Register, in de voorgaende Drucken uyt-ghebleven. Tot Amsterdam, voor Hendrick Laurensz, Boeck-vercooper op 't Water, int Schrijf-boeck. Anno 1624. (30,9 x 19,6 cm., 18 + 599 + register 98 pp. + cockboeck 25 pp., Bibl. Univ. Gent, Acc 6501).*

[1627 Baten] (Schoone titelplaat met naam en beeld van Hippocrates Galenus en Avicenna). *Medicyn-Boeck, Daerinne alle Gebreken des mensche-lijken lichaems, mits gaders de Remedien der selven, claelijck aengeweent wort.* In 't Hooch-duytsch beschreven door Christophorum Wirtzung, Ende in de Nederlantsche tale overgeset door D. Carolum Battum ordinarius Medicijn der Stadt Dordrecht. Hier is bij-ge-voecht een uytmemēdē Coock-boeck Dese sevende Editie, is van nieuws oversien ende van ontallijcke menichfoldige fauten gesuyvert, ende gebetert, oock is hier bij gevoecht, een Treffelijck Observatie ende Cure van een zware geschoten wonde, Mitsgaders een Tractaet van de verbrantheyt. In 't Latijn beschreven door Wilhelm Hildanum. Ende nu uyt 't Latijn vertaelt door Johann. Burgundum, chirurgyn tot Amsterdam. Gedruckt t' Amsterdam bij Jan Janssen, Boeckvercooper op 't Water, bij de Coren-Markt. Anno 1627. (34.4 × 22.5 cm., 20 + 676 pp. + register 96 pp. + Cocboek 26 pp. + Hildanus werken 51 pp. Kon. Bibl. Brussel V 4625).

Het werk begint met de opdracht aan Frederik-Hendrik van Oranje, door Johannes Burgundus, te Amsterdam geteekend, met het bericht van den vertaler tot den lezer, en den inhoud van het medecijnboek.

Het *Medicyn-Boeck* bedraagt 9 deelen :

« Het eerste Deel is eenen *nootwendigen Inganck ofte Inleidinghe die in desen Boeck grotelijcx van noden is, ende is afghedeylet in elf Capittels* » zegt de schrijver. Dat gedeelte bespreekt de ellende van den mensch, de waarde van de geneeskunde, de beteekenis van de geneesmiddelen, het belang van het adellaten ; het is eene soort algemeene inleiding.

Het echte 1^e deel bespreekt de ziekten van hoofd en hals, het 2^e deel van borst, het 3^e van buik, het 4^e van de ledematen, het 5^e handelt over de deelen door het gansche lichaam verspreid zooals huid, bloed, beenderen, vleesch, het 6^e over algemeene ziekten, zooals koorts, beven, pest, het 7^e over vergiftiging door metalen, ook over giften van plantaardigen en dierlijken oorsprong ; het 8^e deel handelt over het bereiden van geneesmiddelen, specerijen, bewaarde producten.

Het kookboek heeft als titel :

Eenen seer schoonen ende excelenten Cocboek, inhoudende alderley geexperimenteerde cokagien, van ghebraet, ghesoden, Pasteyen, Taerten, toeren Vlaeyjen, Saussen, Soppen, ende dier-gelijcke : Oock diversche Confecturen en Drancken, etc.

Onder de technische woorden noem ik namelijk : blaas-mangier, creum van Moerbeke, duytsche pap, hoeren-dreetken

ghecloven nonnen, wijncoecken, venesoen-posteyen, borbon-nopse taerte, Jacopijne taerten, taerte diadze, gunbraes, kerspen, lombarts, cremyboelly, trinoletten, bruetfuleet, galentijn, deusegheerkens, volsel, tazep van spierinck, frutagien, Ipocras, enz., een echte schat van uitdrukkingen over kookkunst.

[1628 Baten] *Medicyn-Boeck*, Daer inne alle Gebreken des menschelijcken lichaems, mitsgaders de Remedien der selven, claerlijck aenghewesen wordt. In 't Hooch-duytsch beschreven door Christophorum Wirtzung, Ende in de Nederlantsche tale overgheset door D. Carolum Battum ordinarius Medicijn der Stadt Dordrecht. Hier is by-ghevoeght een uytnemenden Coockboek. Dese sevende Editie, Is van nieus oversien ende van ontallijcke menichfuldige fauten ghesuyvert, ende ghebetert, oock is hier by ghevoecht, een Treffelijke Observatie ende Cure van een sware gheschoten woude, Mitsgaders een Tractaet van de verbrantheyt. Int Latijn beschreven door Wilhel. Hildanum. Ende nu uyt t' Latijn vertaelt door Johannem Burgundum Chirurijn tot Amsterdam. (Kop van) Hippocrates. Tot Amsterdam, By Michiel Colijn Boeck-vercooper opt water, int Huysboek aende Cooren marckt, 1628. (31 x 20, 6 cm., 20 (1 f° gescheurd) + 676 pp. + register 96 pp. + Coockboek 26 pp. + Hildanus werken 51 pp., Bibl. Univ. Gent G 14453).

Die uitgave van 1628 is dezelfde als deze van 1627; alleen zijn de titelplaten verschillend. De twee verhandelingen van Hildanus, vertaald door Burgundus dragen de titelbladen, den denzelfden tekst en denzelfden datum 1627, maar zij zijn duidelijk van denzelfden druk niet. De uitgaven van 1627 en 1628 dragen beiden dezelfde vermelding 7^e uitgave.

De vergelijking der zes boeken waarover ik beschikken kon, leert ons dat de tekst van het *Medecynboek* de zelfde is. De uitgave 1589 bezit de 3 registers, den 1^{en} met de Nederlandsche namen der ziekten en geneesmiddelen, den 2^{en} met de dingennamen, den 3^{en} met den Latijnsche en vreemde namen, maar het kookboek niet; zij moet de 1^e uitgave zijn.

De uitgave 1593 is de tweede; zij bevat slechts 2 registers, dezen van de ziekten als eerste en den Latijnschen als tweede; het kookboek is aanwezig.

De uitgave 1616 wordt als 5^e uitgave aangeduid; daarin komt als 1^e register de ziektenlijst, als 2^e register de Latijnsche lijst, als 3^e register de dingennamen; daarna verschijnt het kookboek. De uitgave 1624 is de 6^e, met denzelfden inhoud en dezelfde volgorde als in de uitgave van 1616, maar in anderen druk.

De twee exemplaren 1627 en 1628 van de 7^e uitgave bevatten buiten de 3 registers, geplaatst zooals in de uitgaven 1616 en

1624, en het kookboek, de 2 verhandelingen van Hildanus, door Burgundus vertaald.

De registers maken een rijke bron uit van technische woorden rond 1600 gebruikt.

De vergelijking der zes boeken wordt in de volgende tabel duidelijk gemaakt.

	I 1589	II 1593	V 1616	VI 1624	VII 1627	VII 1628
Inleiding. . . .	—	—	—	—	—	—
1 ^e deel	I—23	I—22	I—22	I—19	I—22	I—22
2 ^e deel	23—153	23—153	23—153	20—140	23—153	23—153
3 ^e deel	154—227	153—225	154—227	141—206	154—227	154—227
4 ^e deel	228—444	226—439	228—444	207—400	228—444	228—444
5 ^e deel	445—473	440—468	445—473	401—426	445—473	445—473
6 ^e deel	474—534	469—528	474—534	427—479	474—534	474—534
7 ^e deel	534—590	529—583	534—590	480—526	534—590	534—590
8 ^e deel	591—608	584—601	591—608	526—540	591—608	591—608
register ziekten .	609—676	602—664	609—676	541—599	609—676	609—676
register Latijn. .	1 ^e , 12 pp.	1 ^e , 11 pp.	1 ^e , 12 pp.	1 ^e , 11 pp.	1 ^e , 12 pp.	1 ^e , 12 pp.
register dingen .	3 ^e , 51 pp.	2 ^e , 46 pp.	2 ^e , 34 pp.	2 ^e , 43 pp.	2 ^e , 35 pp.	2 ^e , 35 pp.
Kookboek . . .	2 ^e , 48 pp.	—	3 ^e , 48 pp.	3 ^e , 44 pp.	3 ^e , 49 pp.	3 ^e , 49 pp.
Observatie . .	—	28 pp.	26 pp.	25 pp.	26 pp.	26 pp.
Verbrantheyt .	—	—	—	—	24 pp.	24 pp.
	—	—	—	—	27 pp.	27 pp.

b) *Warachtige historie van Doctor Faustus.*

1592. Warachtige Historie van Doctor Johannes Faustus, overgheset wt de Hoochduytsche Spraeke door Carol, B. Medic., MDXCII.

Dit laatste werk, waarvan het titelblad volledig in de verhandeling van van 't Hooft naar het oorspronkelijk wordt teruggegeven, is de eerste Nederlandsche vertaling, aldus in 1592, van een Duitsch boek bij den Lutheriaanschen uitgever Johann Spiess in Frankfurt A. M. in 1587 *Historia von D. Johann Fausten*, zonder naam van den schrijver. Wat men thans weet over het oorspronkelijk boek en over de Nederlandsche vertaling, daarvan wordt door van 't Hooft uitvoerig behandeld.

c) *Tractaet van de ghebreken der Oogen*

[Jacques Guilleméau was een heilkundige, geboren te Orleans rond 1520, en op 13 Maart 1613 te Parijs overleden; hij studeerde namelijk onder de leiding van Ambroise Paré, diende in het Spaansche leger van Vlaanderen, werd daarna heelmeeester van Karel IX, Hendrik III en Hendrik IV van Frankrijk. Hij vertaalde Ambroise Paré in het Latijn (Parijs, 1582, in-f^o), schreef *Traité de la chirurgie française* (Parijs, 1594), waarvan een Engelsche vertaling te Londen in 1612 verscheen, *Traité des maladies de l'œil* (Parijs, 1585) met een Nederlandsche en een Duitsche vertaling, *Tables anatomiques* (Parijs, 1571-1586), *Opologie pour les chirurgiens* (Parijs, 1593), *La chirurgie française* (Paris, 1594), *De la grossesse et accouchement des femmes* (Paris, 1609), *Oeuvres de chirurgie* (Paris, 1598-1612; Rouen, 1649).

Zijn zoon, Charles Guilleméau, geboren te Parijs, in 1588, stierf aldaar in 1656, heeft ook verscheidene werken geschreven over geneeskunde.

De *Traité des maladies de l'œil* werd in 1597 door Carel Baten in het Nederlandsch vertaald.

[1597 Baten] *Tractaet van alle de ghebreken der Oogen, die hondert ende achtien in getale zijn, de welke de Ooge onderworpen is.* Door Jaques Guilleméau van Orleans, ordinaris Chirurgijn des Coninx, ende gesworene der Maet van Parijs. Uut de Fransoyse sprake overgeset door D. Carolum Battum, Tot Dordrecht. By Abraham Caen, 1597. Met Privilegie voor 6 Jaren. 113 x 8.7 cm., 18 + 205 + 16 pp., Bibl. Univ. Gent, G 14356).

Het boekje wordt door Abraham Caen den verkooper aan Maximiliaan Bouman, heelmeeester te Dordrecht, in 1597 opge-

dragen. Deze opdracht wordt gevolgd door de Nederlandsche vertaling van de opdracht van Guilleméau aan Paré, uit Parijs 20 November 1584; daarna komen achtereenvolgens de inhoud der 9 afdeelingen, een Fransch gedicht van Paré, en een Latijnsch gedicht van du Monin, beiden ter eere van Guilleméau. Op het einde geeft de register van zaken de technische woorden, in het Latijn en in het Nederlandsch.

Hierna eenige typische uitdrukkingen: aanwassen der oogschelen, aqueuse humeur, blauwe oogen, canckerachtige ulceratie, clievinge en cnobbel der oogschelen, drooge jeucksel der oogen, fistel lachrimael, geborsten oogen, geturbeerde oogen, herdicheyte der oogschelen, intreckinghe des ondersten ooghscheels, ooghschelen daer in vette substantie is, plecxkens der conjunctive, scheelheyt.

Van dat werk van J. Guilleméau verscheen in 1678 een andere Nederlandsche vertaling door Joh. Verbrigge, geneesmeester te Middelburg:

[1678 Verbrigge] *Hondert en dertien Gebreken en Genesinge der Oogen, Eertijds beschreeven door Mr Jaques Guilleméau, En nu vermeerderd door Mr Johannes Verbrigge, Chirurgijn en Gasthuys-Meester binnen Middelburg in Zeelandt. Nevens een Kleyne beschrijvinge der tanden.* t' Amsterdam, By Jan Claesz. ten Hoorn, Boeckverkooper over 't Oude Heeren Logement, 1678 (14 × 8.7 cm., titelplaat + 22 + 232 pp, Bibl. Univ. Gent, Med. 2201).

De titelplaat verbeeldt een oogmeester aan het verplegen in zijne werkkamer. Het boek begint met een opdracht van den boekhandelaar Jan Claesz ten Hoorn aan zes heelmeesters van de stad Amsterdam en een kort bericht van den vertaler aan den lezer; daarna een register der hoofdstukken.

Tusschen deze vertaling van Verbrigge en de uitgave van Baten in 1597 is voor zooveel geen verschil; dit werk is aldus een herdruk, waarin de vertaling van Baten niet wordt genoemd. Het tractaat van de tanden dat hier wordt toegevoegd bedraagt 6 pp.

De verhandeling over de oogen bedraagt evenals in Baten 1597, 9 afdeelingen.

d) *De chirurgie van Guilleméau.*

De twee volgende werken, welke ik niet te zien kreeg, zijn vertalingen uit het Fransch.

1598. *De Fransoysche Chirurgie of alle de manuale Operatiën der chirurgie.* Door JACQUES GUILLEMEAU van Orlens. Wt den Fransoyschen in nederlandsch-

sche tale overgheset door D. Carolum Battum. Tot Dordrecht, gedruckt by Isaac Jansz Canin 1598. (Cit. door van 't Hooft).

1666. GUILLEMEAU (Jacq.) *Alle de wercken der chirurgie, bestaende in manuale operatiën en verscheyde selvs geïnventeerde instrumenten*. Vertaald door Car. Battus. Laetsten dr. Dordrecht 1666, f^o. (Cit. door Catal. Bibl. Nederl. Maatsch. Geneesk. Amsterdam, p. 296).

e) *De chirurgie van Paré.*

De Nederlandsche vertaling van de werken van Ambroise Paré werd verscheidene malen uitgegeven en heeft aldus veel voorspoed gekend. De Catalogus van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der geneeskunde noemt 10 uitgaven die in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam berusten :

- Dordrecht, Jan Canin, 1592, in-f^o.
- Amsterdam, H. Laurenszoon, 1615, in-f^o.
- Haerlem, 1627, in-f^o, laetsten druk.
- Rotterdam, Wed. Matthys Bastiaenz, 1636, in-f^o.
- Rotterdam, Is. van Waesberghe, 1636, in-f^o.
- Amsterdam, Corn. van Breugel, 1636, in-f^o.
- Amsterdam, J. J. Schipper, 1649, in-f^o.
- Amsterdam, Gerrit Willemsz, 1649, in-f^o.
- Amsterdam, Jan Fred. Stam, 1655, in-f^o.
- Rotterdam, 1655, in-f^o.

Bij die lijst kan ik nog voegen de volgende uitgaven die in mijn bereik waren :

- Amsterdam, Laurensz, 1636.
- Middelburg, Fierens, 1655.

[1592 Baten]. *De Chirurgie, ende alle de opera, ofte Wercken van Mr. Ambrosius Paré, Raedt ende opperste Chirurgijn van vier Coninghen in Vranckerijcke. Nu eerst wt de Fransoysche, in onse ghemeyne Nederlantsche sprake, ende wt de vierde Editie, getrouwelick overgheset* : Door D. Carolum Battum, Medicijn ordinaris der Stadt Dordrecht. Verdeylt in 28 Boecken. Met alle de figuren, so wel der Anatomien, als van de Instrumenten der Chirurgien, ende van vele diversche Monsters, etc. Tot Dordrecht. By Jan Canin, woonende in de Wijnstrate. Int Jaer 1592. Met Privilegie voor 12 Jaren. (30,5 × 19 cm., 22 ongenum. pp + 1130 pp. + 16 pp. register, Bibl. Univ. Gent, Acc. 6490).

De privilegie is geteekend C. Aerssens, 16 Feb. 1589. De opdracht van de Nederlandsche uitgave is door Car. Battus

gericht tot Philips, « grave van Hohenloe, vryheere tot Langenberch, Luytenant generaal, over Hollandt, Zeelandt, Bommelerwold ende Tielerweert ». Daarna volgen de vertaling van de opdracht van Paré aan den koning van Frankrijk, een kort bericht van den vertaler tot den lezer, twee Latijnsche gedichten ter ere van Paré, de namenlijst der genoemde geleerden, een bericht van 6 pp. van den schrijver tot den lezer, de titels der 28 boeken en de voorrede.

De verdeeling van het werk in 28 boeken bedraagt: 1. de leiding tot de heilkunst; 2. het boek der dieren; 3. de anatomie van het menschelijk lichaam; 4. de anatomie van de borstorganen; 5. de anatomie van het hoofd; 6. de anatomie van spieren en beenen; 7. en 8. de gezwellen; 9. en 10. de wonden; 11. de geschooten wonden; 12. de contusiën; 13. de ulceratiën; 14. de ligaturen; 15. de beenbreuken; 16. de ontledingen; 17. verscheidene ongevallen; 18. over flerecijn; 19. de pokken; 20. de kinderpokken, 21. de venijnen van dieren; 22. de pest; 23. bewerkingen bij ongevallen; 24. de generatie; 25. de monsters; 26. de krachten der kruiden; 27. de distillatie; 28. het balsemen van lijken.

[1627 Baten]. *De chirurgie ende alle de Opera, ofte Wercken van Mr. Ambrosius Paré, Raedt, ende opperste Chirurgijn van vier koninghen in Franckrijcke*, Nu eerst uyt de Françoysche, in onze ghemeyne Nederlandsche sprake, ende uyt de vierde Editie, ghetrouwelick overgheset: Door D. Carolum Batium, Medicijn ordinaris der Stadt Dordrecht. Ende in desen laetsten druck van veel fauten verbeteret. Verdeylt in XXVIII Boecken. Met alle de figuren soo wel der Anatomien als van de instrumenten der Chirurgiën, ende van vele diverse Monsters, etc. Tot Haerlem, Gedruckt by Harman Krancq. Voor Hendrick... Boeckverkooper op 't Water, in 't Schrijfboek, te Amsterdam. Anno MDCXXVII. (39,5 × 19,8 cm, 16 ongenum. pp. + 91 pp. + 10 pp. register, Bibl. H. Leboncq).

Vóór den tekst die evenals in de uitgaven 1636 Amsterdam, 1655 Amsterdam, 1655 Middelburg, 940 pp. bedraagt, komen de volgende stukken: opdracht van Paré « Aan den Alder Christelicksten koninck van Vranckrijck ende van Polen Koninck Heyndrick de derde » (2 pp.), bericht van den vertaler (1/3 blz.), 2 Latijnsche gedichten, geteekend Jacobus Marechal « domus Regiae et fisci procurator » (2/3 pp.), de namenlijst der genoemde schrijvers (1 p.), de voorrede van den schrijver tot den lezer (5 pp.), de pefatie (4 pp.) en de lijst der hoofdstukken (1 p.). De indeeling der boeken is dezelfde als bij de uitgave van 1592.

[1636 Baten]. *De chirurgie ende alle de Opera, ofte Wercken van Mr Ambrosius Paré. Raedt ende opperste chirurgijn van vier Coninghen in Vranck-ryck*. Nu eerst uyt de Françoysche, in onse ghemeyne Nederlandtsche sprake, ende uyt de vierde Editie ghetrouwelyck overgeset : Door D. Carolus Battum, Medicijn ordinaris der Stadt Dordrecht. Ende in desen laetsten druck, van veel fauten verbeteret. Verdeylt in XXVIII Boecken. Met alle de Figuren, soo wel der Anatomien als van de instrumenten der chirurgien, ende van vele diversche Monsters. Noch is op het nieus hier by ghevoecht De beschrijvinge der deelen des menschelijken lichaems, int Latijn beschreven door D. Joh. Fernelium, ende in 't Nederduyts overgheset door D. Sebastiaen Egvertsz. Tot Amsterdam, Gedruckt by Cornelis van Breugel, Voor Hendrick Laurentsz. Boeck-vercooper woonende op 't Water in 't Schrijf-boeck. Anno MDCXXXVI. (36,3 × 21,7 cm., 12 ongenum. pp. + 940 pp. + 12 pp. alfab. + 44 pp., Bibl. Univ. Gent, G 7827).

De inhoud is dezelfde als in het boek van 1655. Alleen is hier bijgevoegd, het werk van Joh. Fernelium vertaald door Seb. Egvertsz., in 16 hoofdstukken met een besluit, over de anatomie van het menschelijk lichaam.

De beschrijving van het menschelijk lichaam behoort bij Fernel tot zijne *Universa medicina*, 1^e boek van de verhandeling in 7 boeken over physiologie :

[1567 Fernel] *Joannis Fernelii neotericorum principis, et Franciae Archiduci Universa medicina* : A doctissimo et experientissimo medico diligenter cognita, et ab innumeris mendis et erroribus, quibus priores scatebant editiones repurgatae, collatis invicem vetustissimis et optimis exemplaribus. Editio emendatissima. Addita sunt ejusdem Fernelii consilia : et Guliel. Meati scholia in Pharmacopoeam seu librum therapeutices septimum. Geneva, Apud Petrum Chouet (1567). (17 × 10,5 cm., 14 + 631 pp. + Index, Bibl. Univ. Gent, 126 M 26).

De verhandeling *De partium Corporis humani descriptione* Liber primus behelst de blzz. 1 tot 88, met 16 hoofdstukken.

[1655 Baten] *De chirurgie ende opera van alle de Wercken van Mr Ambrosius Paré, Raedt ende opperste Chirurgijn van vier Koningen in Vranck-ryck*. Uyt de Françoysche in de Nederlandtsche sprake, uyt de vierde Editie ghetrouwelyck overgheset door D. Carolus Battum, Medicijn ordinaris der Stadt Dordrecht. Verdeylt in 28 Boecken. Met alle de Figuren, soo wel der Anatomien als van de Instrumenten der Chirurgien, ende van veel diversche Monsters, etc. Tot Amsterdam, By Jan Fredericksz Stam, in de Hoop. Anno 1655 (30.9 + 20.1 cm., 12 ongenum. pp. + 832 pp. + 11 pp. alfab. register, Bibl. Univ. Gent, G 15482).

Opdracht aan den « Alder-Christelijcksten Koninck van Vranckrijk, en Polen, Koninck Hendrick de Derde », geteekend A. Paré (1 1/2 blz.) ; namen der personen in het boek genoemt (1 1/2 blz.) ; rede van den lezer (4 blzz.) waarin de schrijver onder meer verklaart dat de onwetendheid de vijand is van deugd en wetenschap, en dat de ziekten door geneesmiddelen en niet door woorden te genezen zijn ; een opstel over de waarde van de geneesende heilkunde (3 blzz.) ; eindelijk op de laatste ongepagineerde blz. de titels van de hoofdstukken.

Als men den inhoud van het exemplaar van de Gentsche Universiteit vergelijkt met de lijst der hoofdstukken op de laatste ongepagineerde bladzijde, bemerkt men dat het exemplaar onvolledig is : de laatste blz. is 832 ; het laatste hoofdstuk begint feitelijk met blz. 911 ; de heilkunst moet nog meer dan 30 blz. bedragen.

De register is volledig aanwezig, bedragende 11 ongepagineerde blzz.

Alhoewel de letter groter is, bevat de uitgave van Amsterdam (Cornelis van Breugel als drukker, en Hendrice Laurentius als boekverkooper) 1686, denzelfden inhoud, voor de ongepagineerde blzz. 1 tot 832, als in de uitgave van 1655 ; de blz. 832 van het exemplaar behoort tot het 25^e boek over de monsters, en eindigt met deze woorden : « Welcken steen de borghers aen een groote ijseren keten vaste gemaect hebben, ende ».

Het 27^e boek « tracterende van de Distillatiën » bevat benevens een aantal figuren van distilleertoestellen, vele technische woorden over warenkunde en chemie, over artseneij, bereidkunde en toestellen in de heilkunde gebruikt. Het boek eindigt met de opsomming van de 39 « Chirurgicale reghelen des Autheurs », opgesteld in den aard van de aphorismen van Hippocrates.

[1655 Baten] *De Chirurgie, ende opera Van alle de Wercken van Mr. Ambrosius Paré, Raedt ende opperste chirurgijn van vier Koningen in Vranckrijk*. Uyt de Françoische in de Nederlandtsche sprake, uyt de vierde Editie trouwelijk overgheset door D. Carolus Battum, Medicijn ordinaris der Stad Dordrecht. Verdeylt in 28 Boecken. Met alle de Figueren, soo wel der Anatomien als van de Instrumenten der Chirurgien, ende van veel diversche Monsters, etc.. Tot Middelburgh, By Jacques Fierens, Boeckverkooper. Anno 1655. (30.7 × 19.9 cm., 10 ongenumm. pp. + 940 pp. + 11 pp. alphab. registre). Bibl. A. J. J. V.).

Mijn exemplaar draagt op de binnenzijde van den omslag de handteekening *Fr. van Sterbeeck* pbr., met den datum 6 jan.

1674. Het was dus de eigendom van den beroemden schrijver van het *Theatrum Fungorum* en *Citricultura* (1). Beati possidentes!

Het boek bevat de opdracht aan den « Alder Christelijcksten Koninck van Vranckrijck, en Polen, Koninck Hendrick de derde », geteekend A. Paré (1 1/2 blz.), de lijst der genoemde schrijvers (1/2 blz.), een opstel tot den lezer (4 blzz.), een opstel over de waarde van de genees- en de heilkunde als « prefatie » (2 blzz.), de titels der hoofdstukken (1 blz.), en dan de 28 hoofdstukken.

Dit exemplaar van 1655, Middelburg, bevat denzelfden inhoud, op dezelfde wijze gepagineerd, als het onvolledig exemplaar 1655 Amsterdam, n° 15482 van de Gentsche Universiteitsbibliotheek.

* * *

De Nederlandsche bewerking door Karel Baten heeft betrekking op de 4e Fransche uitgave van de *Œuvres d'Ambroise Paré*, te Parijs in 1585 verschenen.

[1585 Paré]. *Les oeuvres d'Ambroise Paré, conseiller, et premier chirurgien du Roy. Divisées en vingt huit Livres, Avec les figures et portraicts, tant de l'Anatomie, que des instruments de Chirurgie et de plusieurs Monstres. Revües et augmentées par l'Autheur. Quatrieme Edition.* A Paris, Chez Gabriel Buon, 1585. Avec Privilege du Roy. (36,6 × 24,1 cm., 28 + 1245 + 160 pp., Bibl. Univ. Gent, med. 40).

Het exemplaar bevat een portret van Ambroise Paré, en ieder verscheidene gedichten deze stukjes van P. de Ronsard:

Sonnet.

Tout cela que peut faire en quarante ans d'espace
 Le labeur, l'artifice, et le docte sçavoir :
 Tout cela que la main, l'usage et le devoir,
 La raison et l'esprit commandent que lon face :
 Tu le peux voir, Lecteur, comprins en peu de place,
 En ce livre qu'on doit pour divin recevoir :
 Car c'est imiter Dieu, que guarir, et pouvoir
 Soulager les malheurs de nostre humaine race.
 Si iadis Apollon, pour aider aux mortels,
 Recent en divers lieux et temples et autels :
 Nostre France devroit (si la maligne Envie

(1) Zie mijne bijdrage I over *Zuid- en Noordnederlandsche kruid- en medicijnen 1667-1800*, Meded. Kon. Vla. Acad., 1931, p. 667.

Ne luy silloit les yeux) celebrer ton bonheur,
Poete et voisin j'aurois ma part en ton honneur,
Dautant que ton Laval est pres de ma patrie.

P. DE RONSARD.

Quatrain du mesme Auteur.
Un lit ce Livre pour apprendre,
L'autre le lit comme envieux :
Il est aisé de le reprendre,
Mais mal-aisé de faire mieux.

Malgaigne heeft in 1840 een volledige Fransche uitgave van de werken van Paré laten verschijnen, voorafgegaan van een uitvoerige bio-bibliographie van den heilkundige :

[1840 Paré] *Œuvres complètes d'Ambroise Paré*, revues et collationnées sur toutes les éditions, avec les variantes ; ornées de 217 planches et du portrait de l'auteur ; accompagnées de notes historiques et critiques, et précédées d'une introduction sur l'origine et les progrès de la chirurgie en occident du sixième au seizième siècle, et sur la vie et les ouvrages d'Ambroise Paré par J. F. Malgaigne. Labor improbus omnia vincit, A. Paré, Tome premier A Paris, chez J. B. Baillière, Libraire de l'Académie royale de Médecine, rue de l'École-de-Médecine, 17. A Londres, chez H. Baillière, 219, Regent street. 1840 (25 × 15,9 cm., CCCLI + 459 pp., Bibl. Univ. Gent Med. 376). Id. Tome Deuxième (811 pp.). Id. Tome troisième, 1841 (XXXII + 878 pp.).

Uit deze zeer uitvoerige verhandeling nemen wij alleen over de volgende inlichtingen : Ambroisé Paré werd geboren te Laval in het begin van de 16e eeuw, in 1509 of 1510, maar met hoogste waarschijnlijkheid in 1517 ; hij werd in 1536 meester-barbier-heilkundige, nam deel als heilkundige aan het leger op het krijgsveld werd heilkundige van den Franschen koning en stierf in 1590.

[Van zijne werken wordt de volgende lijst gegeven :

- La methode de traicter les playes.* Paris, Gaulterot, 1545.
- Briefve collection de l'administration anatomique.* Paris, Couellot, 1550.
- La manière de traicter les playes.* Paris, L'Angelié, 1552.
- La méthode curative des playes.* Paris, le Royer, 1561.
- Anatomie universelle du corps humain.* Paris, le Royer 1561.
- Dix livres de la chirurgie.* Paris, le Royer, 1564.
- Traicté de la peste,* Paris, Wechel, 1568.
- Cinq livres de chirurgie,* Paris 1572.
- Deux livres de chirurgie,* Paris, Wechel, 1573.
- Les œuvres de Paré,* en 26 livres. Paris, Buon, 1575. — 2e édition en 26 livres. Paris, Buon, 1579. — 4e édition, en 28 livres, Paris, Buon, 1585.

1e édition en 29 livres, Paris, Buon, 1598. — 6e édition en 29 livres, Paris, Buon, 1607. — 7e édition, Paris, Buon, 1614. — 8e édition en 30 livres, Paris, Buon, 1628. — 9e édition, Lyon, Rigaud et Obert, 1633. — 10e édition, Lyon, Prost, 1641. — 11e édition, Lyon, Vigaud 1652. — 12e édition, Lyon, Grégoire, 1664. — 13e édition, Lyon, Valfray, 1685.

Discours d'Ambroise Paré. Paris, Buon, 1582.

Replique d'Ambroise Paré, Paris, Buon, 1584.

Latijnsche vertalingen: Parisiis, 1582; Francofurti ad Moenum, 1594, 1610, 1612, 1641, 1652.

Engelsche vertalingen: London 1578, 1634, 1665, 1678.

Nederlandsche vertalingen: Leyden 1604, Amsterdam, 1615, Haarlem 1627, Amsterdam 1636, 1649.

Duitsche vertalingen: Francof. ad Moenum 1600, 1601, 1604, 1631, 1635.

De Latijnsche vertaling van 1583, niet van 1582 zooals Malgaigne het zegt, is:

[1583 Paré] *Opera Ambrosii Parei Regis primarii et Parisiensis chirurgi facta.* Jacobo Guillemeau regio, et Parisiensi Chirurgo, Interprete. Ad clarissimum virum Marcum Mironem Regis Archiatrum dignissimum. Parisiis, Apud Jacobum Dupuys, sub signo Samaritanæ. Cum Privilegio Cæsar. Majestatis, et Regis Christianiss. MDLXXXIII (34,1 × 21 cm., 12 + 884 + 11 pp., Bibl. Univ. Gent, Med. 42).

Na het privilege van 31 October 1581 (1 p.) volgen: een opdracht van 1582 van den vertaler uit het Fransch in het Latijn Jacob Guillemeau aan Marcus Miron, geneesmeester van Hendrik III (2 pp.), de voorrede (3 pp.), een portret van Paré (1 p.), de opdracht aan Koning Hendrik III op 8 Februari 1579 van Paré (2 pp.), en 2 gedichten (2 pp.).

Het boek bevat 26 hoofdstukken; vooraan komt de inleiding, die in de verdere uitgaven het hoofdstuk maakt, en achteraan de verhandeling over het balsemen van lijken, dat in de latere uitgave het 28e hoofdstuk is.

* * *

In de tabel van blz. 558 geef ik de overeenstemming met de 4^e Fransche uitgave, Parijs 1585, met de Latijnsche, Parijs 1583, en met de vier Nederlandschen, namelijk Dordrecht 1592, Amsterdam 1636, Amsterdam 1655 en Middelburg 1655.

	Parijs	Parijs	Dordrecht	Haarlem	Amsterdam	Amsterdam Middelburg
Privilegie	1583	1585	1592	1627	1636	1655
Opdracht aan Philips	(Latijn)	(Fransch)	(Neder-landsch)	(Neder-landsch)	(Neder-landsch)	(Neder-landsch)
Opdracht aan den Franschen Koning	1581	1585	1589	—	—	—
(Namen der authereuren)	—	—	2 pp.	—	—	—
De oversetter tot den leser	1 1/2 pp.	3 pp.	2 pp.	2 pp.	2 pp.	1 1/2 pp.
Gedichten	(2) 1 1/2 pp.	(12) 5 pp.	1/3 p.	1/3 p.	1/3 p.	—
Namen der authereuren	—	2 pp.	(2) 2/3 p.	(2) 2/3 p.	(2) 2/3 p.	—
Autheur tot leser	—	6 pp.	1 p.	1 p.	1 p.	—
Titels der boecken	—	1 p.	6 pp.	5 pp.	5 pp.	4 pp.
Prefatie	3 pp.	+ 1/4 pp.	1 p.	—	—	—
(Titels der boecken)	—	—	5 pp.	4 pp.	5 pp.	3 pp.
Introductio	1—42	—	—	—	—	—
1 ^e boek	43—64	1—55	1—53	1—43	—	—
2 ^e »	65—110	56—85	54—74	44—61	—	—
3 ^e »	111—128	86—141	75—130	62—107	—	—
4 ^e »	129—142	142—164	131—151	108—125	—	—
5 ^e »	143—197	165—183	152—169	126—140	—	—
6 ^e »	198—230	184—253	170—235	141—177	—	—
7 ^e »	231—256	254—295	230—274	178—230	—	—
8 ^e »	257—318	314—379	275—308	231—288	—	—
					Zoals Haarlem 1627	Zoals Haarlem 1627

10 ^e Boek	260—327	330—345	307—320	259—270	
10 ^e "	328—361	346—430	321—400	271—347	
11 ^e "	362—380	431—461	401—426	348—370	
12 ^e "	381—399	462—495	427—455	371—392	
13 ^e "	400—405	396—520	456—478	393—411	
14 ^e "	406—430	521—529	479—486	412—417	
15 ^e "	431—466	530—559	487—513	418—439	
16 ^e "	467—517	560—599	514—549	440—462	
17 ^e "	518—539	600—666	550—614	463—515	
18 ^e "	540—567	667—698	615—642	516—538	
19 ^e "	568—581	699—736	643—678	539—568	
20 ^e "	582—516	737—759	679—699	569—585	
21 ^e "	617—658	760—828	700—758	586—633	
22 ^e "	659—671	829—904	759—829	634—690	
23 ^e "	672—730	905—923	830—846	691—705	
24 ^e "	731—797	924—1019	847—929	706—779	
25 ^e "	798—846	1020—1098	930—1002	780—833	
26 ^e "	847—874	1099—1162	1003—1058	834—880	
27 ^e "	—	1163—1193	1059—1081	881—899	
28 ^e "	—	1194—1206	1082—1093	900—910	
Balsemen	875—884	—	—	—	
Apologie	—	1207—1245	1094—1130	911—940	911—940
Register	—	168 pp.	16 pp.	10 pp.	11 pp.
Beschrijvinge... (Fernalium) .	—	—	—	—	—
Lijst van technische woorden	—	—	—	—	2 pp.

Zoöls Haarlem 1627

Zoöls Haarlem 1627

911—940

11 pp.

911—940

12 pp.

42 pp.

2 pp.

Carel Baten heeft geen ontdekkingen gedaan; hij heeft niet, zooals Vesalius en Paré, belangrijke nieuwe heilkundige behandelingen uitgevoerd; hij heeft niet, zooals Fyens van Antwerpen, Smet van Aalst, Nonnius van Antwerpen, Palfin van Kortrijk en van Gent, nieuwe toestellen gebruikt.

Hij heeft niettemin groote verdiensten, namelijk in een moeilijk tijdvak, waarin de aphorismen van Hippocrates in vele gevallen met de proefondervinding, bijna pasgeboren, in botsing komen, den geest van zijne tijdgenooten op de nieuwe wegen gebracht en gehouden; hij deed het met moed en hardnekkigheid.

Wel zijn er in zijne boeken, en in de vertalingen van de beroemde heilkundigen, volzinnen, bladzijden en figuren die heden doen glimlachen; als eerlijke vertaler bespreekt hij onder meer de wonderlijke monsters waarvan Paré de beschrijving op zeer ernstige wijze geeft, en die als «*exempels van den toorn Gods*» ter wereld werden gebracht. Kon Paré, kon zijn vertaler, konden de geleerden van dien tijd, hun geest van de groote geloovigheid der middeleeuwen in eens ontlasten, om te begrijpen dat de overlevering op dwalingen kunnen brengen en dat vele zonderlinge monsters, wel werden gezien, niet als zij werkelijk leefden, maar als zij door behendige handen werden vervaardigd.

Als wij Carel Baten in den tijd, waarin hij leefde, plaatsen, dan is hij een mensch van vooruitgang, aldus verdienstelijk en eerbiedwaardig.

Ik hoop dat de lijst van de werken van Carel Baten in de toekomst met al de *oorspronkelijke* oorkonden zal kunnen worden ledigd worden. Het leven van een mensch, hoe belangrijk ook behoort hem eerst toe, maar de boeken en de verhandelingen die door dien mensch in het licht werden gezonden, moeten in het licht blijven; zij behooren tot de geschiedenis; zij moeten volledig in ons bereik komen. Meer dan eens werd vastgesteld dat de bibliographische bronnen verkeerde inlichtingen bevatten die eenvoudig worden afgeschreven en aldus blijven voortbestaan; alleen met de oorspronkelijke werken kan een betrouwbare bibliographie worden samengesteld.
